

Projectbeschrijving van een studie naar de bezitsgeschiedenis van het Duitse Huis en de Balije van Utrecht, 1231-1619

In 1231 schonken Sweder van Dingede en zijn vrouw Beatrix een huis en hofstede bij de Utrechtse Sint-Geertekerk aan de Duitse Orde. Het convent dat hier kort nadien verrees zou de hoofdvestiging van deze grote geestelijke ridderorde in het bisdom Utrecht worden. Het district (= balije) waarvan dit convent het middelpunt vormde, behoorde met haar vijftien onderhorige vestigingen in de late middeleeuwen tot de middelgrote balijen van Duitse Orde in het Duitse Rijk. De geschiedenis ervan loopt door tot de dag van vandaag, doordat de Utrechtse balije, anders dan andere balijen, de grote breukmomenten heeft weten te doorstaan, te weten de Reformatie op het eind van de zestiende eeuw en de opheffing door Napoleon in 1810. Ze deed dat door de vorm aan te nemen van een protestantse adellijk-charitatieve instelling. Dat betekent dat een groot deel van de vóór 1500 verworven goederen nog steeds eigendom is van de tegenwoordige Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht.

Het Duitse Huis, sinds 1346 gevestigd binnen de wallen, aan de Sprinweg

Omdat voor de Utrechtse balije naar verhouding veel middeleeuwse archiefmateriaal over de vorming en uitbating het bezit bewaard is gebleven, is het mogelijk er een grondige studie aan te wijden. In het recente verleden is daar een aanzet toe gegeven door Menno Koopstra, die met steun van de RDO en de Rijksuniversiteit Groningen een grote hoeveelheid ongepubliceerde gegevens toegankelijk heeft gemaakt. Koopstra's regesten en datasets zijn goed ontsloten zodat ze makkelijk door toekomstige onderzoekers kunnen worden verwerkt.

Een en ander neemt niet weg dat het nog steeds ontbreekt aan een helder zicht op het ontstaan en de materiële ontwikkeling van zowel het Duitse Huis te Utrecht als de direct daaraan ondergeschikte ordevestigingen. Het belang daarvan is door de recente publicaties van Mol, Meuwissen, De Bruin en Stapel eerder groter dan kleiner geworden. Veel vragen op cultureel en politiek terrein kunnen niet worden beantwoord zonder inzicht in de materiële mogelijkheden van de ordehuizen. Belangrijker is echter de economische ontwikkeling van het Utrechtse huis en de balije als thema op zichzelf. In de wetenschap dat de archivalische overlevering juist voor Utrecht gunstig is, dringen internationale onderzoekers op het gebied van ridderorde- en kruistochtgeschiedenis al lange tijd aan op bestudering van de Utrechtse casus om de ontwikkeling van andere balijen in perspectief te kunnen plaatsen. Daarnaast is zo'n studie onmisbaar voor verder onderzoek naar de

sociaaleconomische ontwikkelingen in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen. Met name voor het Sticht, met de bisschopsstad Utrecht als centrum, alsook voor de gewesten Gelre en Holland bestaat behoefte aan monografieën over religieuze instituties met grootgrondbezit van een grote continuïteit. 'Last but not least' telt het belang van de huidige RDO: inzicht in de verwerving en toenmalige uitbating van haar middeleeuwse goederen, kan mede richting geven aan een cultureel verantwoord beheer van haar onroerend goed.

Probleem- en doelstelling

Het onderzoek richt zich op de vorming en het beheer van het bezit van het Duitse Huis te Utrecht met haar onderhorige vestigingen in de middeleeuwen alsook op de veranderingen die daarin zijn opgetreden tot ca. 1600. Deze moeten beschreven, vergeleken en verklaard worden, in relatie tot de sociaalreligieuze functie van het Duitse Huis, zijn balije en zijn Orde, de maatschappelijke achtergrond van haar leden en de bestuurlijke activiteiten van haar oversten. Een eerste verkenning voor de periode 1231-1500, heeft een ontwikkeling zichtbaar gemaakt die behalve door de algemene economische en religieuze conjunctuur sterk beïnvloed lijkt te zijn geweest door de ambities en kwaliteiten van de afzonderlijke oversten: de commandeurs en landcommandeurs. Een van de vragen is daarom hoe sterk deze persoonlijke factor is geweest. Het doel van het onderzoek is tweeledig: inzicht verschaffen in de wisselwerking tussen economische structuur en religieuze conjunctuur in de laatmiddeleeuwse Nederlanden én een bijdrage leveren aan de kennis van de maatschappelijke en politieke betekenis van de geestelijke ridderorden alhier.

Toelichting

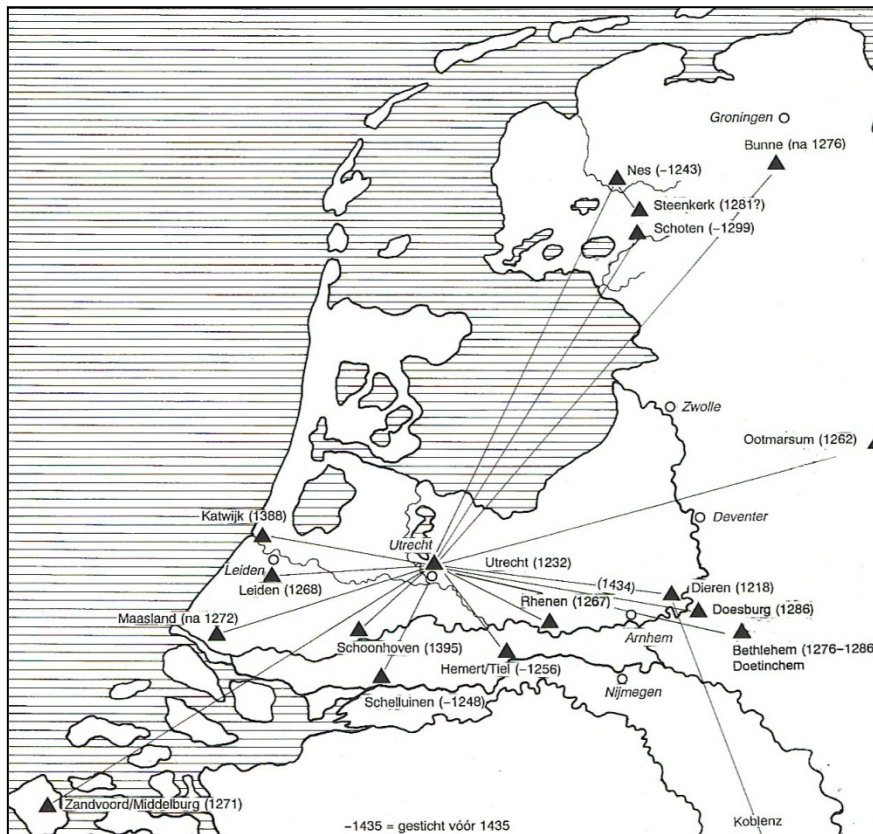
Het gaat om meer dan alleen een economisch-historische benadering van een willekeurige grote organisatie met een goed archief. Religieuze huizen zoals het Duitse Huis te Utrecht met hun dependances fungeerden niet in een maatschappelijk vacuüm. Zolang zij naar behoren taken en functies vervulden die men van hen verwachtte en verlangde, was de omgeving bereid hen met schenkingen en anderszins te steunen en te bevorderen. Andersom eisten zij materiële tegenprestaties van eenieder die deel wenste te hebben aan hun goede werken. Dat maakt dat hun functioneren en de waardering daarvoor tot op zekere hoogte teruggelezen kunnen worden in de vermeerdering, vermindering en opbrengst van hun bezit. Hoe interessant de materiële basis van een instelling ook op zichzelf kan zijn, de bestudering ervan wordt pas interessant als ze zicht geeft op de uitvoering van de taken waarvoor de instelling in het leven is geroepen of die haar in de loop van de tijd zijn toegevallen of toegedacht. Dat geldt zeer zeker voor een ridderorde als de Duitse Orde met zijn dubbele taakstelling van het bestrijden van de vijanden van de christenheid en het bijdragen in de zorg voor zieken. De vraag daarbij is dan of de prestaties van de Orde als geheel van invloed waren op de houding tegenover de afzonderlijke vestigingen, en welke gevolgen deze waardering had voor het materiële bestaan van deze vestigingen.

Afbakening in tijd en ruimte

Het voorstel is om het onderzoek te richten op de middeleeuwse periode, waarin het Duitse Huis te Utrecht en haar onderhorige vestigingen deel uitmaakten van het geheel van de Duitse Orde als religieuze corporatie. Dat loopt tot het moment waarop de balije Utrecht definitief een protestants karakter kreeg en het Duitse Huis zijn conventskarakter verloor, met het uitsterven van de priesterpopulatie en de benoeming van een protestantse overste. Die ontwikkeling kunnen we plaatsen in het tweede decennium van de zeventiende eeuw. Uit verkennend onderzoek is bekend dat nadien tot ver in de achttiende eeuw geen nieuwe goederen meer werden verworven en het goederenbeheer een passief en statisch karakter had.

Wat de nadere afbakening binnen de balije Utrecht betreft, gaat de hoofdaandacht uit naar de bezitsverwerving en vermogen van het Duitse Huis te Utrecht, met inbegrip van de goederen te Maasland die direct onder de landcommandeur te Utrecht vielen. Er kan echter ook een poging

gedaan worden de onderhorige huizen te behandelen, met uitzondering van de Friese, die een geheel eigen ontwikkeling hebben gekend en reeds uitvoerig bestudeerd zijn. Het gaat dan in het bijzonder om de huizen van Bunne, Doesburg, Dieren, Katwijk, Leiden, Maasland, Middelburg, Ootmarsum, Rhenen, Schelluinen, Schoonhoven, Tiel en Valkenburg. Bij dit alles dient tevens de materiële infrastructuur van het ambt van landcommandeur worden geanalyseerd, voor zover die van het commandeurschap van het Utrechtse huis onderscheiden kan worden. Dat betekent dat naast het Duitse Huis te Utrecht nadrukkelijk ook de balije in haar materiële ontwikkeling bestudeerd word, voor de tijd dat het Duitse Huis te Utrecht met zijn dependances een afzonderlijk bestuursdistrict vormde.

Het Duitse Huis te Utrecht met zijn dependances, samengevat in het begrip balije

Onderzoeksthema's

1. Bezitsvorming en vermogensontwikkeling

Na de stichting in 1231/1232 groeide net zoals bij andere geestelijke instellingen het bezit van het Duitse Huis sterk door donaties van aanzienlijke heren en intredescheningen van ordebroeders. Bezit moet daarbij worden opgevat in de breedste zin van het woord: ook leengoederen, patronaatsrechten, tienden en dergelijke zijn ertoe te rekenen. Belangrijk zijn de vorming van het domein en de fasering ervan. Een hoofdthema betreft het *do-ut-des*-karakter van de schenkingen en aankopen, niet alleen in de expansiefase maar ook in later tijd. Wie waren de donateurs en 'investeerders', tot welke maatschappelijke groeperingen (adel, ministerialiteit, vrije ridderschap, patriciaat) behoorden zij, en wat verwachtten zij als tegenprestaties? Welk soort goederen werden waar geschonken en verkregen? Wat werd er geruild, afgestoten en via aankopen geconcentreerd; was er, met andere woorden, sprake van een actieve verwervingspolitiek? En hoe moet de expansie qua omvang beoordeeld worden in vergelijking met soortgelijke instellingen in de omgeving?

Wanneer een domein eenmaal is gevormd, blijft het ook in volgende perioden niet constant in omvang en opbrengst; soms is er sprake van vervreemding, dan weer van aanwas. Ook die

fluctuaties verdienen aandacht, waarbij het maatschappelijke draagvlak de moeite van het volgen waard is naast uiteraard het beheer door al dan niet capabele oversten. Belangrijke variabelen met betrekking tot de 'Spendefreudigkeit' zijn de invloed van het kruistochtideaal, het in de loop van de tijd wisselende enthousiasme voor intrede in de Orde, met de daaraan verbonden intrededagen, het religieuze en politieke aanzien van de opeenvolgende oversten, en de mate waarin de Duitse Orde voor potentiële begunstigers haar bestaansrecht wist te onderstrepen. Bekende keerpunten als 1291 (verlies van Akko), 1410 (slag bij Tannenberg) en 1466 (tweede vrede van Thorn, waarbij de ordestaat Pruisen meer dan de helft van zijn land en meer van zijn aanzien verloor) vragen om nadere bestudering, wat betreft hun mogelijke gevolgen. Voor Utrecht dringt zich daarbij onder meer de vraag op hoe in de periode 1380-1420, toen de andere balijen in het Duitse Rijk door de agrarische crisis en oorlogvoering in een materieel neergaande spiraal terechtkwamen en verliezen moesten incasseren, de Utrechtse balije juist een hernieuwde bezitsgroei kon realiseren.

Essentieel voor dit onderdeel is het bijeenbrengen en analyseren van archivalische documentatie over schenking, aankoop en verkoop. Verder kan een poging gedaan worden om via 'Besitzrückschreibung', vertrekkend vanuit het kadaster van 1832, delen van de bezitscomplexen van de Duitse Orde precies in kaart te brengen. Om de eigen lijn van de bezitsgeschiedenis van de balije qua omvang en potentie in relatie tot de andere balijen van de orde in het Duitse Rijk te kunnen beoordelen, zal deze met die van de goed bestudeerde balijen Marburg en Koblenz worden vergeleken. Tegelijkertijd kan een vergelijking worden gemaakt met overeenkomstige instellingen van andere orden binnen dezelfde regio. Dit alles ter verklaring van de grote lijn in de vermogensontwikkeling van het Duitse Huis te Utrecht, in tijden van zowel voorspoed als crises.

3-D reconstructie van het middeleeuwse Duitse Huis aan de Springweg

2. Beheer: eigen exploitatie en pacht

Onderzocht dient te worden hoe de verschillende categorieën goederen en rechten beheerd en uitgebaat werden. Klassiek onderwerp is hier het onderscheid tussen directe exploitatie met behulp van dienstpersoneel en lekenbroeders versus de verhuur op basis van pacht. Niet alleen in de rekeningen zijn hiervoor aanwijzingen te vinden. Ook in pachtboeken komen vermeldingen voor dat land eerder zelf werd verbouwd maar vervolgens in pacht werd uitgegeven. Sinds de decennia rond 1300 diende zich de termijnpacht aan de meest geschikte vorm van gronduitgave. Door het uiteenvallen van het hofstelsel, de afkoop van diensten en de terugloop van het aantal conversen was het toen voor grootgrondbezitters moeilijk geworden hun bezit rechtstreeks uit te baten. In de loop van de veertiende eeuw won de termijnpacht nog verder aan belang. De Utrechtse DO-bronnen maken een gedetailleerde analyse van het pachtbeheer in de middeleeuwen in vergelijkend perspectief mogelijk. In aanvulling op eerder gedaan onderzoek kan door een analyse van de grote reeks aan pachtboeken en pachtcontracten een goed beeld worden gevormd van de verpachting van de goederen van zowel het Duitse Huis te Utrecht als haar onderhorige vestigingen in het bisdom Utrecht. Thema's zijn de fluctuaties in het pachtbezit, het onderscheid tussen erf- en termijnpacht, de omvang van de pachtcontracten (in morgens), pachtvoorwaarden en vorm en omvang van de

pachtsom. Een beproefd middel om de invloed van interne en externe factoren op het beheer van de pachtgoederen naar voren te halen, is de vergelijking met soortgelijke instellingen.

3. Beheer: levensonderhoud en representatie

Een ander belangrijk aspect van het beheer is dat inzicht wordt verkregen in de lange-termijnontwikkeling van de lasten waarmee de diverse geledingen in de balije geconfronteerd werden: van huishouding en levensonderhoud tot en met de bedragen die aan de orde en aan wereldlijke machthebbers moesten worden afgedragen. Voor een betrouwbare interpretatie van de gegevens dienen, vergelijkbaar aan de koopkrachtanalyse, inkomsten en uitgaven te worden vergeleken met die van overeenkomstige instellingen. Het beschikbare rekeningmateriaal vormt hiervoor de belangrijkste, zo niet de enige, bron. Aan de hand van deze rekeningen en aanvullend bronnenmateriaal als kelderboeken en keukenboeken kan worden geprobeerd een beeld te schetsen van de bewoners van de diverse Duitse Huizen en het dagelijks leven in het convent. De zal daarbij liggen op de periode 1380-1580. nadruk

Archieven

Het archief van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht is rijk voorzien van bescheiden uit de middeleeuwen. De administratie van het hoofdhuis berustte van het begin af aan bij de landcommandeur en diens huiscommandeur, c.q. secretaris. Die van de commanderijen was in handen van de commandeurs. Zij waren voor de hun toevertrouwde eenheden rekening en verantwoording schuldig aan de landcommandeur maar bouwden ieder een eigen archief op. Na de Reformatie werden veel commanderijen verlaten en was het zaak de archieven een veilige plaats te verschaffen. In 1612 besloot het kapittel daartoe dat de commandeurs '... in archiviis sullen leveren alle principael brieven die zij van heure landen, renten ende uitgangen hebben'. Het feit dat het huidige archief relatief veel stukken bevat die betrekking hebben op het goederenbezit van de orde, komt doordat in deze periode met name de oude goederen- en financiële administraties in Utrecht werden gecentraliseerd

Er is een grote verzameling eigendomstitels (oorkonden en akten) overgeleverd vanaf het begin en de stichting van de diverse onderhorige huizen. En er is veel rekeningmateriaal bewaard gebleven sinds het eind van de veertiende eeuw, zij het niet in aansluitende series maar toch zodanig informatief dat het interessante doorsneden biedt. Van bijzondere waarde voor de administratie van het hoofdhuis is een serie pachtboeken die de commanderij van Utrecht in de periode 1373-1600 in een vrijwel aaneengesloten reeks van goederen heeft bijgehouden. In aanvulling daarop zijn enkele goederenlijsten uit het begin van de zestiende eeuw beschikbaar en een *cartularium* van erfpachtbrieven waarin de akten vanaf ca. 1380 systematisch zijn ingeschreven. Diverse keuken- en kelderboeken en het manuaal van loon voor het dienstpersoneel zijn belangrijke bronnen voor inzicht in de huishouding van het convent. Wat de onderhorige commanderijen betreft is de overlevering gevarieerd. Voor diverse huizen zijn echter substantiële rekeningbestanden en pachtgegevens beschikbaar. Belangrijk is verder dat er origineel kaartmateriaal uit de zestiende eeuw en later bewaard is dat retrospectief een gedetailleerde geografische lokalisaties mogelijk maakt, waardoor bepaalde vragen naar de herkomst van het bezit uitgediept kunnen worden.

Voor de bestudering van de relatie Utrecht-Franken (waar de directe overste van de landcommandeur, de Duitsmeester zetelde) en Utrecht-Pruisen (waar de grootmeester resideerde) is weinig materiaal beschikbaar, in het eerste geval omdat het archief van de Duitsmeester in 1525 tijdens de Boerenoorlog verbrand is, in het tweede geval om die relatie niet intensief was. Wat overgeleverd is, vind men respectievelijk in het Centrale Duitse Orde-archief in Wenen en het Geheimes Preussisches Staatsarchiv in Berlijn. Beide archieven zijn goed ontsloten. Uiteraard is er in Utrechtse en andere Nederlandse archieven veel aan bestanden te vinden van instellingen en personen met wie de Duitse Orde nauwe relaties onderhield. Die worden hier verder niet opgesomd.